

حسین بیات| مهر امسال چهارمین سالروز درگذشت ابوالقاسم ملکی، معمار و هنرمند آیینه‌کاری حرم امام‌رضا^ع، بود؛ هنرمندی که بیش از شصت سال در بارگاه منور رضوی خدمت کرد و با مهارت و دقتی بی‌نظیر، سهم درخورتوجیهی در خلق و حفظ زیبایی‌های هنری و معماری آن داشت.

روان شاد ابوالقاسم ملکی یکی از کسانی بود که برای عرض ارادتش چندین هنر داشت؛ جایگاه او در معماری و تزیینات نوین حرم رضوی، جایگاهی کم‌نظیر است و میراث گران‌سنگ دستان طلایی‌اش هنوز هم چشم را می‌نوازد. گستره فعالیت او در عرصه معماری اصیل حرم رضوی، محدود به طراحی بنا و شکل دادن به گچ‌بری هاووزدن طرح‌های ناب‌اسلیمی در آن‌ها نیست؛ او در آیینه‌کاری هم استادی زبردست و نام‌آور بود که میراث هنری‌اش نه‌فقط در مشهدرضوی که در بسیاری از اماکن متبرکه‌ه‌وزینارنگاه‌های شناخته‌شده‌ایران، هنوز چشم‌نوازی می‌کند. هنر وی را نه‌فقط در حرم مطهر، بلکه باید در جاهایی مانند «مزار علی‌بن‌میرزا» در اهواز، «امام‌زاده عبدالله» در گرگان، «سلطان سید جلال‌الدین اشرف» در رشت، «امام‌زاده عسیری» در کرمان، «امام‌زاده مرتضی» در کاشمر، «امام‌زاده حسین بن موسی‌الکاظم» در طبرس و «امام‌زاده‌ابراهیم» در قوچان نیز یافت واز دیدن تلفیق هنر وادارت استادابوالقاسم به ساحت دین و دین‌داران، در شگفت ماند.

سالروز وفات این هنرمند بهانه‌ای شد تا به سراغ مقاله‌ای برویم که حشمت کفیلی، کارشناس اداره‌موزه‌های آستان قدس با‌عنوان «آیینه‌کاری حرم امام‌رضا^ع» در شماره ۷۲ و ۷۳ پاییز وزمستان ۱۳۸۰ نشریه مشکوة منتشر کرده است. او در این مقاله که گزیده‌ای از آن را به همراه اضافاتی از نویسنده می‌خوانید، نگاهی داشته است به پیشینه هنر اصیل ایرانی در حرم مطهررضوی.

پیشینه آیینه‌کاری در ایران و جهان آیینه‌کاری از هنرهای تزیینی وابسته به معماری و به‌کاررفته در آذین‌بندی قسمتی از دیوار و سقف است که باتکه‌های برش خورده آیینه‌ساده یا رنگی برای ایجاد طرح‌های هندسی و کار آرایه‌های سطوح داخلی بنا درست می‌شود. تاریخ می‌گوید آیینه‌های شیشه‌ای برای نخستین‌بار در شهر صبدای لبنان (سد اول میلادی) ساخته می‌شود و در سده‌های دوم و سوم، جای آیینه‌های فلزی و سیم‌اندود را در معماری بناها می‌گیرد.

در ایران اما بنا بر آنچه در «دائرة‌المعارف بزرگ اسلامی» و «فرهنگ‌مصور اصلاحات هنر ایران»، نوشته کاشی‌ها، نقاشی‌ها و گچ‌بری‌ها را در بسیاری از رواق‌ها وفضاه‌گرفت، آن‌چنان‌که اکنون آیینه‌کاری تصویر غالب تزیینات حرم است.

در دوره قاجار در برخی خانه‌ها، عمارت‌ها، آرامگاه‌ها و دیگر بناهای ناحیه خراسان و حتی بعضی خانه‌های شخصی از این هنر بهره‌می‌بردند. عمارت اکبریه، عمارت رحیم‌آباد، آرامگاه حسام‌الدوله در بیرجند، باغ‌نو در طبرس و آیینه‌خانه مفخم در بجنورد از بناهای آیینه‌کاری‌شده این اقلیم هستند. در دیار مشهد نیز بناهایی مانند خانه رشتی‌یاف در کوچه عباسقلی‌خان، خانه جواهری روبه‌روی باغ‌ملی و خانه پهلوان‌زاده در خیابان امام‌رضا^ع به این هنر آراسته‌اند. در گذشته‌های دورتر این رونق و رواج در میان نبود و آن را به هزینه زیاد آیینه‌کاری، ضخامت زیاد آیینه‌ها و نبود ابزار مناسب برای برش و نصب آیینه نسبت می‌دهند.

آیینه‌کاری حرم در اوراق مکتوب مورخان و محققانی چون اعتمادالسلطنه (۱۳۶۲ قمری)، علی مؤتمن (۱۳۴۸ خورشیدی)، محمد احتشام‌کاوایان (۱۳۵۴ خورشیدی) و عزیزا... عطاردی (۱۳۷۱ خورشیدی) درباره تاریخ آستان قدس رضوی آثاری تألیف و منتشر کرده‌اند که در این قبیل منابع به صورت جسته‌گریخته و ناگه‌نگاهی به آیینه‌کاری‌های بخش‌های مختلف حرم مطهر اشاره شده است؛ اشاره‌هایی که از دل آن یک سرگذشت منسجم متولد نمی‌شود. برای مثال، در کتاب تاریخ آستان قدس مؤتمن در توضیحات دارالحفاظ می‌نویسد: «از بالای کتیبه تا سقف مقرنس، تمام بدنه دیوارها و سقف آیینه‌کاری است که مرحوم سلطان مراد میرزا حسام‌السلطنه آن را زینت و آیینه‌کاری نموده است.» در باره آیینه‌کاری دارالسیاده در همین کتاب می‌خوانیم: «از بالای کتیبه تا سقف تماماً آیینه‌کاری و مزین می‌باشد که در سال ۱۲۰۰ هجری قمری زمانی که محمدتقی میرزای رکن‌الدوله، والی خراسان و نایب‌التولیه آستان قدس بوده مرمت و آیینه‌کاری شده است.»

نگاهی به هنر ایرانی آیینه‌کاری که اوج آن در حرم مطهر رضوی است

انعکاس خورشید خراسان در آینه‌ها

آینه‌کاری در زیر گنبد روضه منوره، در دوره ناصرالدین شاه و تولیت میرمحمدحسین عضدالملک قزوینی به‌دستور میرزا محمدصادق نوری مستوفی، ملقب به قائم‌مقام، در سال ۱۲۳۷ خورشیدی اجراشده است

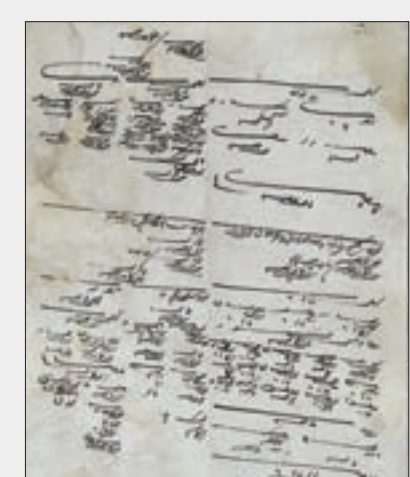
به‌واسطه تغییر مرکز دولت صفوی از قزوین به اصفهان است که در سال ۹۷۷ خورشیدی توسط شاه‌عباس اول صورت می‌گیرد؛ پس بدیهی است که کاخ‌های تازه‌ساز اصفهان بیشتر از هر چیزی از این هنر بهره ببرند، بر همین‌اساس این هنر در دیگر بناهای شاخص اصفهان نیز استفاده می‌شود تا امروز اوج هنر آیینه‌کاری را بیش از هر شهری در اصفهان ببینیم. البته بهشهر مازندران نیز به‌واسطه شاه عباس هنر آیینه‌کاری را در بالاترین حد خود تجربه کرده است. کاخ چهل ستون یا کاخ شاه بهشهر در سال ۹۹۰ خورشیدی به‌دستور شاه‌عباس بزرگ طرح‌ریزی شده و طی چندسال بابه‌رگبری از تزیینات آیینه‌کاری احداث شده است. این کاخ زیبا، محل بارعام و تشریفات شاه‌عباس در خطه شمال است و او در همین کاخ وفات می‌یابد.

اوج هنر آیینه‌کاری در دارالسیاده هنر آیینه‌کاری در قرن ۱۳ قمری رواج بیشتری می‌یابد، به‌طوری‌که هانری رنه‌دالمانی، سیاح آلمانی، در سفرنامه خود که بانام «از خراسان تا بخیرابی» منتشرشده و مربوط به سال ۱۲۸۶ خورشیدی است، خبر می‌دهد که در این دوره جام‌های شیشه به‌منظور استفاده در آیینه‌کاری از آلمان به ایران وارد می‌شده و آیینه‌گران اصفهانی، آن‌ها را جیوه‌اندود و به آیینه تبدیل می‌کرده‌اند. این هنر، به‌ویژه در زمان ناصرالدین‌شاه قاجار چنان گسترش و رونقی می‌گیرد که کم‌کم به عنوان یکی از تزیینات وابسته به معماری در بسیاری از بناهای مذهبی و حکومتی معمول می‌شود.

اصفهان، مهد هنر آیینه‌کاری هنر آیینه‌کاری به عنوان «آمود» مربوط به دوران صفوی است. آمود تزیین و آرایشی است که به بدنه ساختمان افزوده می‌شود؛ همچون پوشاندن‌های تزیینی و الحاقی. برای مثال بنای دیوان‌خانه شاه‌تهماسب در قزوین که ساخت آن از سال ۹۲۳ خورشیدی آغاز شده و در سال ۹۳۶ خورشیدی پایان می‌گیرد یا کاخ آیینه شاه‌صفی یکم (پادشاهی از ۱۰۰۷ تا ۱۰۲۱ خورشیدی) و کاخ چهل ستون شاه‌عباس دوم (پادشاهی از ۱۰۲۱ تا ۱۰۴۵ خورشیدی) در اصفهان از جمله نخستین بناهایی هستند که با آیینه زینت یافته‌اند. انتقال نمونه‌های آیینه‌کاری‌ها از قزوین به اصفهان

مشهد، قطب آینه کاری کشور

نگاهی به رونق آینه کاری در شهر مشهد که باز اصلی آن بر دوش حرم مطهر رضوی است

آینه‌کاری پنجره دارالسیاده در سال ۱۱۸۸ قمری با ۲۱ تومان و ۱۴۰ دینار عراقی و ۲ تومان و ۵ هزار و ۲۴۸ دینار خراسانی (دوره افشاریه) با مبلغ ۴ تومان و ۹ هزار و ۸۴۰ دینار

تعمیر آینه‌های رواق دارالحفاظ در رجب ۱۱۴۶ قمری (دوره افشاریه) با مبلغ ۴ تومان و ۹ هزار و ۸۴۰ دینار

در سال ۱۳۲۰ خورشیدی محمود بدر شروع به مرمت سقف دارالسیاده و تجدید آیینه‌کاری این رواق کرد. این کار ۱۰ سال طول کشید. قسمت‌های ناتمام این رواق نیز در سال ۱۳۴۴ تا ۱۳۴۹ خورشیدی به پایان رسید. از استادان سرآمد آیینه‌کاری معاصر حرم می‌توان از استاد سید عسکری و استاد ابوالقاسم ملکی نام برد.

دارالسیاده، رواقی خاص در آیینه‌کاری یکی از رواق‌هایی که در همه ادوار در دست تعمیر و بازسازی بوده و از همه دوره‌ها آیینه‌کاری دارد و از سوی دیگر همه نوع طرح و نقش در آن یافت می‌شود. دارالسیاده است که درباره آن بیشتر خواهیم گفت. یکی از اسنادی که در دوره قاجار از آیینه‌کاری دارالسیاده حرف می‌زند، به اواخر قرن ۱۳ قمری باز می‌گردد. در این سند در سال ۱۲۹۸ قمری مجموع ۷ هزار و ۹۸۳ دینار برای آیینه‌کاری این رواق پرداخت می‌شود

می‌توان در تزیینات دارالسیاده حرم رضوی دید. این رواق با طرح‌های گره اسلیمی و ختایی تریج‌بندی خط و کتیبه با استفاده از آیینه‌های رنگی آراسته شده است.

شیوه‌های آینه‌کاری حرم در ابتدا کاربرد معمول آیینه در معماری به‌صورت نصب جام‌های یکپارچه بر بدنه بناست. اما جام‌های نازک آیینه که از آلمان وارد می‌شده است، به هنرمندان خلاق ایرانی این امکان را می‌داده است که آن‌ها را در صورت لزوم به اشکال هندسی و منحنی ببرند و طرح‌های نویی از انواع گره‌ها و مقرنس‌ها و نقوش گیاهی بیافرینند. یکی از رایج‌ترین طرح‌های تزیینی آینه‌کاری «طرح گره» است. در ایران این هنر چنان با گره‌سازی درهم آمیخته که در بیشتر فضاهای آینه‌کاری‌شده، می‌توان استفاده از انواع گره را مشاهده کرد. نمونه‌اش دارالسیاده حرم رضوی در مشهد و دیگری ایوان صحن آستانه حضرت معصومه^ع در قم است که هنرمندان آیینه‌کار در آغاز قرن ۱۲ قمری این دو اثر کم‌نظیر را پدید می‌آورند؛ البته در حرم مطهر حضرت رضا^ع از شیوه‌های متنوعی برای آینه‌کاری استفاده شده است.

یکی از روش‌ها که آثار آن هنوز در بعضی قسمت‌های حرم مطهر از جمله در بخشی از بدنه توحید‌خانه و نمای غرفه‌های اطراف صحن کهنه (انقلاب امروزی) مشاهده می‌شود، کاربرد قطعات آیینه به شکل‌های هندسی و گیاهی است که به‌صورت تزیینی در گچ‌نشانده‌شده‌اند. علاوه بر این می‌توان قطعه‌های کوچک آیینه را به‌صورت الماس‌تراش (دو مثلث سه‌پهلوی برابر که از گوشه به‌هم چسبیده‌اند) دید که در پایان سده ۱۲ قمری باب شد و پیش از هرکجا در تالار آیینه کاخ‌گلستان و تالارها و اتاق‌های شمس‌العماره با ظرافت و زیبایی بسیار زیادی به‌کار رفت.

امروزه نیز یکی از شیوه‌های آینه‌کاری استفاده از گچ و آیینه به‌صورت توأمان است. با این تفاوت که اکنون زمینه با آیینه و طرح‌های گل‌وبرگ از گچ و به‌صورت برجسته ایجاد می‌شود. گاهی گچ‌بری روی آیینه با نقاشی نیز همراه است که این شیوه نیز آینه‌تصویر نامیده می‌شود. استفاده هم‌زمان از گچ و آیینه را می‌توان در تزیین رواق‌های دارالرحمه و دارالهدایه با به‌کارگیری طرح گره مشاهده کرد؛ همچنین در رواق دارالولایه سطوح تزیین‌شده با گچ و آیینه توسط استاد ابوالقاسم ملکی و دیگر هنرمندان آستان قدس رضوی ساخته‌شده است که می‌توان آن را یکی از طرح‌های شاخص این هنر در دوره معاصر به شمار آورد.

شیوه دیگری که در تزیین زیر گنبد روضه منوره و رواق‌های دارالسیاده، دارالسعادة و توحید‌خانه بسیار مورد استفاده قرار گرفته، آینه‌کاری با شیشه‌های رنگارنگ است. در این شیوه، طرح‌های گل‌بوته، تریج و نیم‌تریج که از آیینه و شیشه‌های رنگی به‌حالت منحنی، گرد یا بادامی‌شکل بریده شده است بر زمینه آیینه یا شیشه چسبانده می‌شود؛ ضمن اینکه استفاده از کتیبه‌های آیینه‌ای در تزیین رواق‌های حرم در دوره معاصر، بخش مهمی از هنر آیینه‌کاری را به‌خود اختصاص داده است. اکنون تقریباً بیشتر تزیینات معماری حرم سهمی از آینه‌کاری را به خود اختصاص داده‌اند و اگر بخواهیم این فضاها را از لحاظ قدمت و غنای آینه‌کاری در اولویت قرار دهیم، عبارت‌اند از روضه منوره، مسجد بالاسر، دارالسیاده، درالحفاظ، دارالسلام، توحید‌خانه دارالفیض، دارالاخلاص، دارالسعادة، دارالضیافه، رواق راهروی کشیک‌خانه، رواق شیخ بهایی، دارالشکر، دارالسرور، دارالذکر، دارالعزه، دارالزهده، دارالعباد، دارالشرف، دارالولایه، مقبره خالصی، دارالرحمه و دارالهدایه.

که صرف دستمزد بنا، چهار نفر عمه و تهیه مواد اولیه (شامل آیینه یک جامی و آیینه دو جامی و زغال و گچ) شده است. طبق این سند مواد آیینه‌کاری حرم شامل موم و سریش با مقدار بیشتر و شیره به اندازه خیلی کمتر و مقداری میخ بوده است. افرادی نیز که در این تعمیرات نقش داشته‌اند بنا، بردست، آیینه‌بُر و شاگرد، آیینه‌پاکن، بیل‌دار، و معمار باباشی بوده‌اند. محمدتقی و کربلایی عبدل از استادان آینه‌کار در این برهه بوده‌اند.

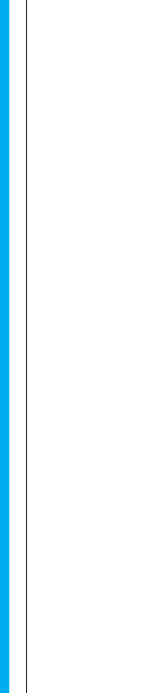
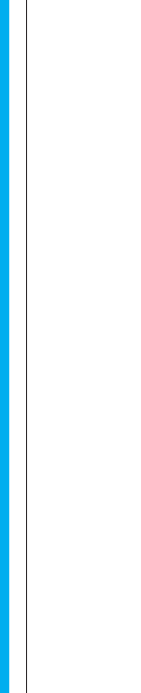
آینه‌کاری‌های دارالسیاده در میان مکتوبات افضل‌الملک کرمانی در زاد‌المسافر به مرمت و آیینه‌کاری دارالسیاده در دوران کوتاه ایالت و تولیت میرزا حسین‌خان سپهسالار قزوینی مشیرالدوله در سال ۱۲۹۸ قمری اشاره می‌کند. از افراد دیگری که در این آگینه‌کاری نقش داشتند محمدرضا مؤتمن‌السلطنه، وزیر مملکت خراسان، بود. او پیش از فوتش صفه جنوبی مقبره سپهسالار را آینه‌کاری کرده و محمدکاظم صبوری آن را به نظم درآورده و تا مدت‌ها در بالای آن نصب بوده است. این کتیبه در گذر زمان کم‌شده است و خبری از آن نیست. بیشترین آینه‌کاری‌ها در سال ۱۳۰۰ قمری در این فضا اتفاق افتاد که اعتمادالسلطنه در مطلع‌الشمس گزارش آن را می‌دهد و می‌نویسد: «محمدتقی میرزا رکن‌الدوله که در همین ایام برای بار دوم به حکمرانی خراسان و سیستان منصوب شده بود، این رواق را به امر ناصرالدین‌شاه قاجار آینه‌کاری کرد.» شاعر آستان‌قدس هم بیکار ننشست و این آیینه‌کاری را به شعر درآورد تا بر روی سنگ مرمر حجاری و در رواق نصب شود؛ البته شانس یار این شعر نبود و به مرور زمان ابیات آن جابه‌جا و تعدادی از آن نیز کم شد. این فضارایی‌ها در سال‌های بعد نیز ادامه یافت. در سال ۱۳۱۴ قمری پنج جعبه آینه‌پست (درجه ۲) و پنج جعبه آیینه اعلا (درجه یک) به قیمت سه و چهار تومان برای تزیین رواق نیاز است و تولیت دستور می‌دهد بیست تومان وجه نقد بابت پنج جعبه اعلا به تحویل‌دار داده شود و پای آن را ابوالقاسم الموسوی مهر کرده است.

تاریخ و هویت

شهریار
SHAHRA NEWS IR
شماره ۲۳
۲۳ مهر ۱۳۹۴
۱۳ شهریور ۱۳۹۴

۱۵

تاریخ نگار

اسناد،

سازمان

کتابخانه‌ها،

موزه‌ها و مرکز

اسناد آستان

قدس رضوی

با سباسباز

همراهی،

کاظم

جهانگیری،

کارشناس امور

اطلاع رسانی

وتالار محققان

وسیدمهدی

سیدقطبی،

کارشناس

اطلاع رسانی

تالار مطبوعات